

ÁJINIYAZ HÁM Sh.SEYTOV SHÍGARMALARÍNDAGÍ FONO ÓZGERIS HÁM FONO STILISTIKALÍQ ÓZGESHELİKLER

Miyrbek Allamuratov

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Annotaciya. Bu maqolada badiiy asar tilining fono stilistik tahlili haqida soʻz boradi. Qaraqalpoq adabiyotida oʻz oʻrniga eʼga boʻlgan shoirlar Ajiniyoz va Sh.Seytovning asarlariga fono stilistik tahlil olib borilgan. Fono stilistik qurollarning xususiyatlari misollar yordamida ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье речь идет о фonoстилистическом анализе языка художественного произведения. Проведен фonoстилистический анализ произведений поэтов Ажинияза и Ш.Сейтова, имеющих свое место в каракалпакской литературе. Особенности фonoстилистического оружия раскрываются с помощью примеров.

Annotation. This article deals with the phonostylistic analysis of the language of the artistic work. A phonostylistic analysis was carried out on the works of poets Ajiniyaz and Sh. Seytov, who have their place in Karakalpak literature. Features of phonostylistic weapons are revealed with the help of examples.

Kalit soʻzlar. Fonema, tovush, eliziya, lingvokulturema, alternatsiya, pauza, fonostilistika, fonopoetika.

Ключевые слова. Фонема, звук, элизиya, лингвокультурема, альтернация, чередование, пауза, фonoсти-листика, фonoпoeтика.

Key words. Phoneme, sound, elision, lingvokulturema, alternation, pause, phonostylistics, phonopoetics.

Jamiyet agʻzalarini bir-biri menen baylanis ornatiwında qollanılıwshı eń tiykarǵı qural – til. «Tilsiz jamiyet bolmaydı» delingenindey, insanlar óz pikirlerin bildiriw ushin tilden paydalanadı. Házirgi kúnde til biliminiń túrli tarawları óz rawajlanıw baǵdarlarına iye bolıp, óz aldına izertlenilmekte.

Ótken asırdıń 30-jıllarınan baslap qaraqalpaq tiliniń fonetikasi, grammatikasi, leksikasi hám dialektleri ilimiy sheńberde izertlenile basladı. Bul izertlewge rus ilimpazları, belgili tyurkologlar S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov hám basqalar oz úleslerin qostı, olar burın úyrenilmey kiyatırǵan qaraqalpaq tiliniń keyingi dáwirlerde izertleniwı ushin tiykarǵı baǵdarlardı belgilep berdi. Til bilimi tarawlarınıń ishinde fonetika ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sisteması da 30-jıllardan baslap úyrenile basladı [4]. Usı jılları házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sistemasınıń ayırım meselelerine arnalǵan ilimiy miynetler hám maqalalar jariyalandı. 50-jıllardan soń qaraqalpaq tilin izertlewshilerdiń qatarı jergilikli milliy kadrlar menen tolıstı.

Túrkiy tillerdegi fonostilistikalıq izertlewler máselesi qaraqalpaq tiliniń fonostilistika máselesi menen tıǵız baylanıslı, óytkeni, tuwısqan tiller bir-birine tásir etpesten qoymaydı. Atap aytqanda, ózbek til biliminde bul másele boyınsha óz izertlewlerin alıp barǵan ilimpazlar sıpatında A.Shofqorov, S.Karimov, O.Tursunovalardı atap ótiw orınlı. Olar óz izertlewlerinde fonostilistika, fonosemantika, fonostema, fonopoetika sıyaqlı terminlerge keńirek túsiniq beredi [2;37].

Al, qazaq til biliminde Abay shıǵarmaları tiline baylanıslı E.Ismayılov, Z.Shashkin, R.Sızdıqova, O.Búrkıt, A.Baytursınovlardıń miynetlerinde bul máseleler sóz etilgen[5;66].

Fonetikada til sesleri hám olardıń túrli kategoriyaları hám ózgeshelikleri úyrenilse, fonostilistikada seslik ózgesheliklerdiń kórkem dóretpeliniń stillik ózgesheliklerin anıqlaw máselesi turadı.

Házirgi ádebiiy processe túrli mazmundaǵı kórkem shıǵarmalar bar. Olardıń arasında klassik ádebiyatımızdıń belgili wákili Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ornı girewli. Sonday-aq, zamanagóy qaraqalpaq ádebiyatında óziniń hám poeziyalıq hám prozalıq mazmundaǵı shıǵarmaları menen ayrıqsha iz qaldırǵan talant iyesi Sh.Seytovtıń da xızmetleri óz aldına. Olardıń shıǵarmalarınıń tillik ózgesheliklerin izertlew qaraqalpaq tiliniń sózlik qorınıń quramın, sózlerdi qollanılıwdaǵı ayrıqsha qásiyetlerdiń barlıǵın sáwlelendiredi.

Sonday-aq, kórkem dóretpelerdedawıs, seslerdiń sáykesligi sezimlik tásirsheńlikti asırıwda zárúrli stilistikalıq qural esaplanadı. Tiykarınan, lirikalıq dóretpelerde bunday fonostilistikalıq qurallardan paydalanıladı. Poetikalıq qatarlarda seslerdiń sáykesligi túrli forma hám usılları anıq sáwlelenedi. Sonlıqtan, qosıq qurılısı fonetikalıq stilistikada ayrıqsha áhmiyetli. Filologiyada fonostilistikalıq qurallardı keń kólemde úyreniw sawatlılıqtı asırıwdıń zárúrli shártlerinen biri bolıp tabıladı. Hárbir tarawdıń tariyxıy túbiri bolǵanı sıyaqlı fonostilistikaǵa tiyisli máselelerdiń tariyxı hám tillerdiń tuwrı sóylesiw usılı normaları haqqında birqansha pikirler bar.

Dawıs penen baylanıslı máseleler, hádiyseler, pauza, seslerdiń sáykesligi sıyaqlı qurallar fonostilistikada ayrıqsha áhmiyetli. Fonoózgeris yamasa fonostilistika hádiysesi anıq kontekstte óz sáwleleniwın tabadı. Fonostilistika mádeniy fenomen sıpatında belgili kulturologiyalıq bilimlerde tiykarlanadı.Sonlıqtan da, házirgi kúnde til bilimi túrli baǵdarlarda, túrli paradigmalarda óz izertlew obyektlerine iye bolmaqta. Usı orında kórkem shıǵarma tilin izertlew házirgi til bilimi tarawında ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin atap ótiw orınlı.

Klassik shayır Ájiniyazdıń dóretiwshiliginde de, belgili talant iyesi Sh.Seytovtıń dóretiwshiliginde

de stilistikaliq boyawlarğa iye bolğan fonovariantlardıń júzege keliwine sebep bolğan fonostilistikaliq qurallar qollanılğan. Hár eki avtordıń dóretiwshiliginde de tómendegi qurallar fonostilistikaliq áhmiyetke iye:

Dawıslılar alternaciyası: Bunda dawıslı seslerdiń qollanılıwında özgeshelikler bolıp, almasıp qollanıladi.

Seniń sóziń, anıń sózi,

Misli gúl kibi shirmalsın.

(Ájiniyaz)

Sońğı demler bolğan emes qayırılı,
Sońğı súygen muxabbet te jasalma!

(Sh.Seytov)

Amfiteatrlar zeńireyser jekke!..
Húr qız soqır jeter.

(Sh.Seytov)

Dawıssızlar alternaciyası:

Kóremiz be, kórmeymiz be biz qaytıp,

Shul islerniń ilajını bilmedim.

(Ájiniyaz)

Súyrik sawsağında periyza yúzik,
Belleri qınalğan bir qısım názik

(Ájiniyaz)

Biyxabar siz yatıpsız, altın túgme bántin sheship...

(Ájiniyaz)

Kókbarğa jigitleri, At alar barın satıp!-

(Sh.Seytov)

Jer ólse jurttıń, eldiń,
Táğdiyrin quday bilsin!

(Sh.Seytov)

Seslerdiń túsiwi: Tómendegi mısallarda sózlerdiń quramındaǵı ayırım sesler túsip qalıp qollanıladi.

Waq-it, **dáwranimeń** faraonlardıń,

Almas **qırlarimeń** piramidanıń?!

(Sh.Seytov)

Seslerdiń artıwı:

Meniń ushin bolma **zarıw**-sárgizdan,

Dártimdi qozğamay otır shadıman.

(Ájiniyaz)

Quslar bolğan emish Tu day taynapır,
Bizge qalğan emish **miyttay** maketi!

(Sh.Seytov)

...Háy, **tente-ek!** Zínǵıtpa!-

Tasińdı **tasla-aa!!!** Mástan mama

Ómir bunda qansha ózgergen, way-**booy!**

(Sh.Seytov)

Begler táriyip etsem **qalpaq** yurtını...

(Ájiniyaz)

Eliziya. Bul seslik qubılıs sebepli ózgeriske ushırağan mısallar jiyi ushırasadı.

Anamdı **áketpeń?!**

Dep hám sorayman,

Kewilim gúl-gulağa tolar, ana jan!..

(Sh.Seytov)

Naqıl da **aytıpeńler,**

Aqıl da **aytıpeńler.**

(Sh.Seytov)

Sóz buwın quramınıń ózgeriwi

Arzıw áylep ux kónilimiz óz yurtımızǵa **barǵalı**

(Ájiniyaz)

Qudaydıń jánnetine,

Bulmandı satpaǵanbız!

(Sh.Seytov)

Meni hám násipten túksiz qalgızba,
Mağan hám baxıt ber, wa Baxıt úyi!

(Sh.Seytov)

Joqarıda keltirilgen mısallardıń barlıǵında seslik ózgeshelikler kózge taslanadı. Stillik talapqa sáykes seslerdiń almasıp qollanıwı, túsip qalıwı, artıqsha qollanıwı hám ózgeris kirgizip qollanıw jaǵdayları hár eki avtordıń dóretiwshiliginde de ushırasadı.

Sózlerdiń fonovariantlarınıń funktsional-stilistikalıq tábiyatın anıqlawda tildiń sistemalıq, stilistikalıq ózgesheliklerin, sonday-aq, hár bir variant sóylewdiń lingvokulturologiyalıq ortalıǵına baylanıslı qalıpsetuǵın kognitiv belgilerin esapqa alıw tiyis [6;94].

Sózlerdiń stillik jaqtan ózgeriske ushıraǵan fonovariantları tildiń awızeki sóylewdegi lingvokulturemaları bolıp esaplanadı. Olar mádeniy stereotiplerdiń qalıplesiwine imkan jaratadı.

Til birlikleriniń fonovariantları olar qollanıp atırǵan halatqa baylanıslı anıqlanıwshı semantikalıq funkciyalar, kognitiv hám lingvokulturologiyalıq interpretaciyalar fonostilistikalıq izertlewlerdiń materiallarında ayrıqsha áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Sonlıqtan da, analizlengen joqarıdaǵı hár eki avtordıń qollanǵan sózlerinde, olardıń seslik ózgesheliklerinde pariq ayqın seziledi. Klassik shayırımız Ájiniyaz óz dáwiriniń hám tálim alǵan tili, ustazlarına eliklegen halda dóretiwshilik alıp barganlıqtan onıń dóretiwshiliginde seslerdiń ózgesheliklerinde ayrıqsha pariqlar bar. Al, Sh.Seytov dóretiwshiligi bolsa, házirgi qaraqalpaq tiliniń túrli ógesheliklerin sáwlelendiredi. Hár eki avtordıń dóretiwshiliginiń áhmiyetli tárepi ekewi de óz dáwiriniń túrli máselelerin qunlı kózqarasları menen sáwlelendirgen hám tildiń túrli seslik ózgesheliklerin poetikalıq talǵam menen sheber qollana alǵan.

ÁDEBIYATLAR

1. Alponova Sh. Inson ruhiyatini aks ettirishda fonetik vositalarning o,rni. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent: Fan, 2009, № 4. B. 81.
2. Adizova N. Erkin Vohidov dostonlarining fonetik-fonologik xususiyatlari. Academic Research in Educational Sciences VOLUME 3 | ISSUE 1 | 2022.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – Искусство, 1979, С.320.
4. Dawletov A. Til bilimi tiykarları. No'kis: Bilim, 2007.
5. Қалиев Б. Абай өлеңдериндеги қайталамалар. Қарағанды университетиниң хабаршысы. Қарағанды. Филология сериясы. №3, 2009, Б.66.
6. Сапарова Қ. Рус ва ўзбек тилларида фоно ўзгариш ва фоно стилистика ходисаси. Ўзбекистон хорижий тиллар илмий методик электрон журнал. №2, 2017.
7. Юсупова Б. Фоностилистика. Ш.Сейитовтың «Халқабад» романы тили фразеологиясының фоностилистикалық анализи. Ташкент: «Tafakkur avlodi», 2021. Б-110.